

В.М. РАЛО

Інститут екології Карпат НАН України,
вул. Козельницька, 4, 79026, Львів

**МІСЦЕЗРОСТАННЯ РІДКІСНИХ ВИДІВ РОСЛИН НА
ВЕРХОБУЗЬКОМУ ПАСМІ (ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ ПОДІЛЛЯ)**

ключові слова: рідкісний вид, релікт, фітоценоз, охорона
key words: rare species, relict, phytocoenosis, protection

V. RALO

**THE LOCATION OF RARE PLANT SPECIES ON VORONYAKI
(NORTH-WESTERN PODOLIA REGION)**

Institute of Ecology of the Carpathians N.A.S. of Ukraine
4 Kozelnitska str., 79026, Lviv, Ukraine

As a result of the detail researches in the western part of Voronyaki, made in 2000, new location of rare species was discovered. *Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce, *Aconitum besseranum* Andrz., *Cypripedium calceolus* L., *Lilium martagon* L. etc. are listed into the Red Data Book of Ukraine. Their ecological and coenotical petacularities were discribed. Basing of this data the creation of new nature-researches zone is suggesets.

З часів перших досліджень Волино-Поділля В.Г.Бессера та А.Л.Андриєвського на початку XIX століття і до наших днів багата й різноманітна флора й рослинність цього регіону служили невичерпним джерелом ботанікам різних поколінь для флористичних, геоботанічних і фітоісторичних робіт. Одним із найцікавіших та унікальних в цьому відношенні районів є Гологоро-Кременецький кряж. Незважаючи на те, що рослинний покрив цього масиву досить детально досліджений, деякі питання щодо поширення рідкісних видів та угруповань у межах окремих ландшафтно-геоботанічних територій все ще залишаються не вирішеними. Це набуває особливо важливого фітосозологічного значення у зв'язку з посиленою експлуатацією рослинних ресурсів цієї своєрідної, мікрорефугіальної території, яка є притулком для багатьох раритетів і реліктів флори України.

У результаті проведених протягом 2000-2001 років досліджень у західній частині Верховузького пасма, або Вороняків, виявлено низку нових місцезростань рідкісних для України видів і угруповань рослин.

Урочище Восьмаші, яке розташоване в околицях с. Хмелева (Золочівський р-н, Львівська обл.) належить до так званого Зозулівського "півострова" – виступу північного краю Поділля, що оточений з обох

боків глибоко врізаними з боку Побужжя долинами річок Зхідний Буг і Золочівка. Воно здійснюється над долиною Зхідного Бугу на 80-90 м. Північні схили урочища вкриті буковими, грабово-буковими та грабово-буково-сосновими лісами, на західних схилах поширені лучні ценози з домінуванням *Brachypodium pinnatum* Beauv. та *Briza media* L., місцями наявні насадження *Pinus sylvestris* L. На південних і східних схилах – лучно-степові угруповання формацій *Cariceta humilis* та *Cariceta flacca*. У цих фітоценозах на площі близько 10 га виявлено 9 видів вищих рослин, що включені до “Червоної книги України” і 12 регіонально-рідкісних, переважно погранично-ареальних і реліктових видів.

Adonis vernalis L. – центрально-східноєвропейсько-номадійський лісостеповий і степовий вид, що перебуває на північно-західній межі ареалу в регіоні [7]. На заході України (Розточчя-Опілля, Прикарпаття, Західне Поділля) він є рідкісною рослиною. На Верхобужжі відомо близько 10 місцезростань виду [3]. В урочищі локальна популяція з кількох десятків генеративних та іматурних особин розташована на південних схилах в угрупованні *Caricetum (flacca) anthericoso (ramosi)-galiosum (exoleti)*. Крім домінантів, у травостої, проективне вкриття якого до 100%, ростуть *Betonica officinalis* L., *Thalictrum baubini*, *Pyrethrum corymbosum* (L.) Scop., *Prunella grandiflora* (L.) Scholl., *Teucrium chamaedrus* L., *Cruciata glabra* (L.) Ehrend. та інші. Росте він також на південно-західних схилах в угрупованні з переважанням *Brachypodium pinnatum*.

Armeria elongata (Hoffm.) Koch – центральноєвропейський лучний псаммофільний вид, що трапляється ізольованими місцезростаннями на Волино-Поділлі на східній острівній межі поширення. У районі дослідження трапляється дуже рідко. В урочищі представлена чисельна локальна популяція, що нараховує кілька сотень генеративних особин і займає площу близько 1000 м². Вона приурочена до підніжжя схилу південно-західної експозиції з піщаними свіжими ґрунтами. Вид росте на відкритих ділянках і серед розрідженого насадження *Pinus sylvestris*. Проективне вкриття травостою особинами виду сягає 5% (за загального до 5-30%). Трав’яний покрив представлений ценозами з домінуванням *Hieracium pilosella* L., *Festuca valesiaca* Gaud., *Thymus pulegioides* L., *Carex hirta* L. Більш-менш значну домішку становлять *Helichrysum arenaria* (L.) Moench, *Rumex acetosella* L., *Galium verum* L., *Agrostis tenuis* L., *Euphorbia cyparissias* L., *Potentilla arenaria* Borkh., *Euphrasia brevipila* Burn. et Greml., *Veronica chamaedrys* L., *Trifolium repens* L., *T. campestre* Schreb., *Leonthodon* sp., *Verbascum lychnitis* L., *Festuca pratensis* Huds., *Achillea millefolium* L., *Hypericum perforatum* L., *Odontites vulgaris* Moench.

Cephalanthera damasonium (Mill.) Druce – західноєвропейський неморально-монтанний вид на східній межі ареалу. В Україні нерідко трапляється в Карпатах, Розточчі-Опіллі, на Західному Поділлі, рідко – на Правобережжі, дуже рідко – на Лівобережжі. На Верховбузькому пасмі трапляється спорадично, іноді більш-менш чисельними групами по 50-100 і більше особин [6, 7, 11]. Популяція в урочищі Восьмаші, що нараховує близько 50 різновікових, переважно генеративних, рослин, є однією з найбільших на території дослідження. Вона приурочена до схилів північної експозиції і вершини гори. Більшість особин входить до складу угруповань *Fagetum sparsiterbosum*, розріджених травостоїв *F. mercurialidosum*, *F. hederosum*. Близько десяти особин росте під наметом *Pinus sylvestris*, а окремі – у лучно-степовому ценозі *Caricetum (humilis) teucriosum (chamaedrytis)*.

Coronilla coronata L. – рідкісний для рівнинної України, реліктовий, лісостеповий субсередземноморський, переважно гірський, вид на північній острівній межі ареалу. Поширений, переважно, у Гірському й Південному Криму, на Заході України відомі поодинокі місцезростання на Придністров'ї, на Опіллі й Гологоро-Кременецькому пасмі. На Верховбужжі відомі три популяції, які розташовані на заповідних територіях [4, 10]. В урочищі на західних схилах виявлено лише 3 генеративні особини, які ростуть на узліссі між сосновим і грабово-буковим деревостанами; у травостої домінує *Brachypodium pinnatum*. Популяція перебуває в стадії деградації і знаходиться на межі зникнення в результаті експансії деревної рослинності й зміни екологічних умов місцезростання.

Sypripedium calceolus L. – голарктичний (пребореальний) лісовий вид, що знаходиться в Україні на південній межі ареалу. На Верховбужжі відомо кілька місцезростань виду – гори Підлиська, Жулицька, околиці м.Олесько [3, 6, 8]. В урочищі виявлено 8 різновікових особин, які ростуть на узліссі та у “вікнах” бучин, серед розріджених насаджень сосни; у травостої часто домінує *Brachypodium pinnatum*.

Digitalis grandiflora Mill. – приалтайсько-приуральсько-європейський, переважно гірський і височинний лісовий вид. На Верховбузькому пасмі трапляється рідко, у регіоні дослідження виявлено 3 невеликі, малочисельні популяції. В урочищі росте близько 20 різновікових особин, більшість з яких – вегетативні. Частина популяції деградує в результаті експансії видів фагетальної світи і, як наслідок, мезо- та умброфітизації екотопу.

Dryopteris expansa (C. Presl.) Fraser Jenkis et Jermu – центральноєвропейський бореально-монтанний вид, що зрідка трапляється на Північно-Західному Поділлі ізольованими локалітетами на східній межі ареалу. В Україні відомий у гірських лісах Карпат. Поширення виду

на Гологоро-Кременецькому пасмі виявлено вперше. В урочищі цей вид трапляється в нижній частині (підніжжя) схилу північної експозиції, де приурочений до угруповання *Carpineto-Fagetum-Pinetum sparsiterbosum*. Це добре зволожений і тінистий екотоп (зімкненість деревного намету 1,0) без вираженого підліску та з розрідженим і нерівномірним (мозаїчним) трав'яним покривом, проективне вкриття якого не більше 20-30%. У травостой переважають *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott, *D. austriaca* (Jacq.) Woynar ex Schinz et Thell., *Athyrium filix-femina* (L.) Roth, *Rubus hirtus* Waldst. et Kit., *Galeobdolon luteum*, *Oxalis acetosella* L. Популяція складається з кількох спороносних особин.

Epipactis helleborine (L.) Crantz – європейсько-південносибірський лісовий вид, чисельність якого знижується. В Україні поширений у Карпатах, на Поліссі, в Лісостепу й Гірському Криму [7, 11]. У районі дослідження трапляється спорадично в букових лісах, іноді утворює значні скупчення в культурах *Pinus sylvestris*. Популяція в урочищі нараховує понад три десятки переважно генеративних рослин, особини виду трапляються розсіяно, іноді невеликими групами у верхній і середній частинах північного схилу на узліссі та у “вікнах” в угрупованні *Fagetum sparsiterbosum*.

Inula conyza DC. – субсередземноморський лісостеповий, переважно гірський, вид, що знаходиться на Волино-Поділлі на північній межі поширення. У межах України більш-менш звичайний вид у Гірському та Південному Криму; на Західному Поліссі та в Західному Лісостепу трапляється зрідка [7, 10]. На Верхобужжі трапляється дуже рідко. В урочищі Восьмаші локальна популяція, що нараховує близько 40 генеративних і дещо більше ювенільних особин, росте компактною групою на площі 500 м² у середній частині південно-західного схилу й приурочена до узлісся та розрідженого насадження *Pinus sylvestris*. У травостой тут переважають *Carex montana* L., *Brachypodium pinnatum*, іноді трав'яний покрив дуже розріджений (проективне вкриття 5-10%) і представлені лісові види: *Asarum europaeum*, *Sanicula europaea* L., *Hepatica nobilis* та ін.

Lilium martagon L. – центрально-східноєвропейсько-південносибірський лісовий вид, чисельність якого зменшується. В Україні часто трапляється в Карпатах, на Розточчі-Опіллі, Західному Поділлі, рідше – у Лісостепу, на Поліссі. У Вороняках поширений спорадично [3, 7, 11]. В урочищі локальна популяція виду нараховує близько 100 генеративних та іматурних особин, приурочена до схилів північної експозиції. Особини розміщені більш-менш рівномірно по площі в угрупованнях *Fagetum mercurialidosum*, *F. aegopodiosum*, *F. hederosum*.

Listera ovata (L.) R. Br. – європейсько-південносибірський лісовий вид, чисельність якого зменшується. В Україні поширений у Карпа-

тах, на Поліссі, у Лісостепу, Північному Степу (рідко), Гірському Криму. На Верховузькому пасмі трапляється спорадично-рідко [3, 6, 7, 10]. В урочищі невелика локальна популяція (близько 20 генеративних та іматурних особин) виявлена у верхній частині північного схилу в розрідженому угрупованні *Fagetum aegorodoso-hederosum*.

Melittis sarmatica Klok. – центральносхідноєвропейський лісовий вид. Ареал охоплює рівнинно-височинні райони Західної, рідше – Правобережної України, Західної Білорусі, Польщі [9]. У регіоні дослідження трапляється спорадично, іноді локальні популяції є досить чисельними і налічують сотні особин. В урочищі виявлено невелику групу генеративних рослин, які ростуть на узліссі бучини, у сосново-му насадженні.

Neottia nidus-avis (L.) Rich. – європейський лісовий вид, популяції якого відзначаються невеликою чисельністю і мають тенденцію до скорочення. В Україні поширений по всій лісовій зоні, частіше на Правобережжі. У Вороняках трапляється спорадично, скрізь невеликими групами або поодинокими особинами [3, 6, 11]. В урочищі локальна популяція налічує два десятки особин, які ростуть розсіяно у бучинах по всьому північному схилу, як правило, у місцях з розрідженим трав'яним покривом.

Orchis militaris L. – європейсько-південносибірський лісостеповий вид. В Україні часто трапляється в Карпатах, спорадично – на Правобережному Поліссі, у Лісостепу, рідко – у Степу та Гірському Криму. На Верховузжі відомо близько 10 місцезростань виду [3, 6]. В урочищі виявлено лише дві генеративні особини на західному схилі в угрупованні з домінуванням *Brachypodium pinnatum*.

Platanthera chlorantha (Cust.) Reichenb. – європейський неморальний вид. Поширений по всій лісовій зоні, долинами річок заходить у Степ, а також у Гірському Криму. На Верховузькому пасмі трапляється рідко, відомо кілька місцезростань [6, 11]. В урочищі виявлено три особини (у тому числі, дві генеративні) у нижній частині північного схилу на узліссі грабово-буково-соснового деревостану.

Teucrium praemontanum Klok. – ендемічний Волино-Подільський лучно-степовий кальцепетрофітний вид. Поширений на півдні Рівненської, півночі Тернопільської та сході Львівської областей [1, 5]. На Верховузжі трапляється спорадично на вапнякових відслоненнях та у складі петрофітних варіантів лучно-степової формації *Cariceta humilis*. В урочищі росте мозаїчно, більш-менш великими клонами на південних схилах в угрупованні *Caricetum (humilis) inulosum (ensifoliae)*, на місці колишнього с/г угіддя. Травостій перебуває у стадії формування структури й видового складу, у ньому є незначна домішка *Gypsophilla*

fastigiata L., *Teucrium chamaedrys*, *Prunella grandiflora*, *Lembotropis nigricans* (L.) Griseb.

Thalictrum bauhinii Crantz – рідкісний центральноевропейський лучно-степовий кальцефільний вид, що знаходиться на Західному Поділлі в острівних місцезростаннях на східній межі ареалу. Відомий з Гологоро-Кременецького пасма та Опілля [2]. В урочищі представлена чисельна локальна популяція, що нараховує кілька сотень генеративних і віргінільних особин, розташована на східних, південних і західних схилах, де приурочена до трав'яних ценозів з домінуванням, або співдомінуванням, *Carex flacca* Schreb., рідше – *Brachypodium pinnatum*. На східних схилах поширена у вторинному угрупованні з несформованою структурою; у травостої переважає *C. flacca*. На південному схилі росте в угрупованні *Caricetum* (*flaccae*) *anthericosum* (*ramosi*).

Trifolium rubens L. – рідкісний центральноевропейсько-субсередземноморський лісостеповий вид, що в регіоні росте на східній межі ареалу [10]. На Верхобузькому пасмі трапляється дуже рідко. В урочищі невелика популяція, яка нараховує не більше десятка генеративних та іматурних особин, приурочена до того ж угруповання, що і попередній вид на південних схилах урочища. Серед травостою розсіяно трапляються молоді *Pinus sylvestris*.

Veronica orchidea Crantz – субсередземноморський (балканський) лісостеповий вид, що знаходиться на заході України на північно-східній межі ареалу [7, 10]. На Верхобужжі трапляється зрідка, відомо 3 його популяції. В урочищі локальна популяція з близько 20 генеративних особин виявлена у тому ж місцезростанні, що і попередній вид.

Ще до кінця 90-х років в урочищі ріс дуже рідкісний, реліктовий, ендемічний вид *Carlina onopordifolia* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawł., популяція якого не збереглася до нашого часу, очевидно, у зв'язку з пасторальною дигресією трав'яного покриву.

Треба відзначити начвність в урочищі на дерново-карбонатних ґрунтах у вторинних ценозах формації *Cariceta flaccae*, разом з *Thalictrum bauhinii*, виду роду *Thalictrum* L., невідомого таксономічного статусу й походження (sect. *Euthalictrum* DC.). Залозисте опушення всіх органів рослини (стебел, листків, плодів та оцвітини), тричі перистороздільні листки, з оберненояйцевидними, тричі лопатевими або розсіченими, та видовженими і лінійно-видовженими, і тоді цілокраїми, або невиразнотупозубчатыми листочками із загорнутими краями, часто сизувате й сизувато-пурпурове забарвлення листків та стебел, зигзагоподібне стебло і вісь суцвіття, часто полегли до самої землі, коротке голчасте опушення пиляків, зубчастий або грубонеправильноторочкуватий верх листочків оцвітини, а також еколого-ценотична приуроченість вказують, очевидно, на реліктовість, значну філогенетичну відособленість та

своєрідність цього таксона в межах загалом цілісної і добре морфологічно окресленої групи видів секції. Не виключено, що його становлення пов'язано з кріоксерофільними умовами льодовикового періоду і зараз, як релікт того часу, він зберігся в кількох місцях Гологоро-Кременецького масиву у специфічних еколого-мікрокліматичних нішах ерозійно-останцевих груп з близьким заляганням і відслоненням карбонатних порід. Як відомо, саме в таких умовах відбувався процес формування самобутнього кальцефільного лучно-степового флороценокомплексу Поділля в період рис-вюрмського гляціалу.

Аналіз еколого-ценотичої приуроченості показує, що переважна більшість рідкісних видів належить до складу формацій *Cariceta flacca* та *Brachypodietea pinnati*, а також розріджених “гірських” сосняків, південних схилів, сонячних узлісь та “вікон” бучин. *Thalictrum bauginii*, *Trifolium rubens*, *Veronica orchidea*, *Coronilla coronata*, *Inula conyza*, *Melittis sarmatica* є типовими представниками геліотермофільної флори субсередземноморської кверцетальної групи й, очевидно, є пліоценовими та інтергляціальними реліктами (у цей же час у складі палеоподільської флори з'являється і *Adonis vernalis*), тоді як поява *Cypripedium calceolus*, *Digitalis grandiflora*, *Orchis militaris* пов'язана, очевидно, з геліокріофільною лісовою та лісостеповою євразійською рослинністю прегляціального періоду, тому ці види є ранньоплейстоценовими реліктами бетулетального елемента флори. До цього ж типу місцезростання приурочені й *Galium exoletum*, *Thalictrum* sp.

Підсумовуючи вищевикладений фактичний матеріал, можна дійти висновку, що подібні геоморфологічні структури були не лише місцем консервації дериватів пліоценово-плейстоценових флороценоелментів, але і в періоди льодовикових трансгресій слугували тим екологічним пресом, під впливом якого формувалась нова, більш посухо- і холодостійка флора інтергляціалу, залишки якої маємо змогу вивчати завдяки геологічним і орографічним особливостям таких територій. Більше того, ці обставини зумовлюють не лише їх мікрорефугіальний характер, але є невід'ємною складовою, базисом для утворення на новій екотопній основі флористичних, а іноді й ценотичних комплексів конкретних ландшафтно-географічних одиниць із властивим лише для них набором характерних видів та угруповань.

Отже, враховуючи флористичну різноманітність і своєрідність місцезростання, з метою збереження популяцій рідкісних і зникаючих видів рослин, а також раритетних угруповань, урочище Восьмаші, яке чітко топографічно окреслене на місцевості, необхідно оголосити пам'яткою природи і взяти під охорону. Для оптимізації екологічних режимів екотопів рідкісних видів, зокрема *Coronilla coronata*, *Inula*

conyza та *Digitalis grandiflora* і створення сприятливих умов для їх нормального існування, необхідно прорідити соснове насадження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дідух Я.П. Нові місцезростання самосилу передгірного (*Teucrium praemontanum* Klok., *Lamiaceae*) // Укр. ботан. журн. – 1972. – 29, № 3. – С. 379-381.
2. Дідух Я.П., Куковица Г.С. *Thalictrum bauhinii* (*Ranunculaceae*) – новий для СССР вид // Ботан. журн. – 1980. – 65, № 4. – С. 589-591.
3. Жижин М.П., Загальський М.М., Кагало О.О. Поширення та охорона рідкісних видів у Вороняках (Волино-Поділля, УРСР) // Укр. ботан. журн. – 1987. – 44, № 6. – С. 73-76.
4. Заверуха Б.В. Нові відомості про поширення реліктового виду *Coronilla* L. на Поділлі // Укр. ботан. журн. – 1982. – 39, № 2. – С. 81-85.
5. Заверуха Б.В. Эндемизм флоры Волино-Подоллии // Флора Волино-Подоллии и ее генезис // Киев, Наук. думка, 1985. – С. 65-111.
6. Загальський М.М. Місцезростання орхідних у Вороняках (Волино-Поділля, УРСР) // Укр. ботан. журн. – 1990. – 47, № 3. – С. 60-63.
7. Клеопов Ю.Д. Анализ географических элементов, в кн.: Анализ флоры широколиственных лесов европейской части СССР // Киев: Наук. думка, 1990. – С. 53-111.
8. Мельник В.И. Современное состояние популяций редких видов лесных растений равнинной части Украины и категории их редкости, в кн.: Редкие виды флоры равнинных лесов Украины // Киев: Фитосоциоцентр, 2000. – С. 109-132.
9. Редкие и исчезающие виды растений Белоруссии и Литвы. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 101-104.
10. Флора СССР. – Т. 6, 17, 27. – М., Л., 1939-1961.
11. Червона книга України. Рослинний світ. – Київ, 1996. – 608 с.